

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben

1. A frazeológiai egységek életük során különböző alaki változásokon mehetnek át. Ezek érinthetik a kifejezésekben szereplő lexémák bizonyos tulajdonságait (számhasználat, kicsinyítő képzős formák stb.), esetleg azok szórendjét, de nagyon gyakori az is, hogy maguk a komponensek cserélődnek ki a kifejezésekben. Ezáltal a frazémáknak lexikális variánsai keletkezhetnek. Ez megvalósulhat úgy is, hogy szerkezetileg azonos, de eltérő komponensekből álló szabad szókapcsolatok frazeologizálódnak (pl. *Két dudás nem fér meg egy csárdában. – Két éles kard nem fér egy hüvelybe.*), de ennél is nagyobb számban jönnek létre variánsok a meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén (*fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér*).

Régi szövegeinkben találkozunk a komponenscserének olyan sajátos eseteivel is, amelyekben *h a s o n l ó h a n g z á s ú s z ó* kerül az eredeti helyébe, ám ezáltal a kifejezés némiképp értelmét veszti. Ezekben az esetekben azonban többnyire nem uzualizálódtott formákról van szó, hanem inkább valamiféle *s z ö v e g r o m l á s r ó l*. A következőkben néhány ilyen esetet fogok bemutatni.

2. Magyar frazeológia című munkájában HADROVICS is rámutat, hogy „régii szövegek olvasása közben az ember gyakran találkozik olyan közmondásszerű bölcsességekkel, amelyek valósággal meghökkentik, mert olyan dolgok szerepelnek bennük együtt, amelyek jelentésüknel fogva sehogy sem illenek össze” (1995: 258). Ilyenkor szerinte is vagy hasonló hangzású szavak összekeveréséből adódó szövegromlás, vagy valamiféle közmondás-keveredés történt. Röviden be is mutat néhány példát, ám ezeket érdemes alaposabban is körüljárni. Elsőként a Régi magyar költők tárában található következő adatot közli (i. h.): *Kinek a kása megégeti száját, Távul is megfujja másszor a tarlóját* (RMKT. 11: 331).¹

A VARGA IMRE által gondozott szövegkiadás a *tarlóját* szó kezdőbetűjének kurzíválásával utal arra, hogy itt valami probléma van a szöveggel, s lapalji jegyzetben helyesbíti a szót: *sarlóját*. Eszerint a helyes forma ez volna: *Kinek a kása megégeti száját, távul is megfujja másszor a sarlóját*.

A jegyzet csak magát a *sarlóját* szóalakot tartalmazza, bármiféle megjegyzés nélkül. HADROVICS ezt úgy értelmezi hogy „a jegyzet szerint az eredetiben *sarlóját* áll” (uo.). Ha ebben igaza van, akkor VARGA IMRE módosíthatta a *sarlóját* alakot a *tarlóját* formára. Ez azonban szokatlan megoldás volna, hiszen azt várnánk, hogy a szövegközlésben az eredeti változat, azaz a *sarlóját* szerepel, amit lábjegyzetelnek, hogy ez nyilván elírás *tarlóját* helyett.

¹ A közmondás ebben a formában A szegény kevély asszonyokról és udvari pippes leányokról című, 1676-ban született versben található.

Hogy valójában miként jártak el a szerkesztők, azt nehéz eldönteni. A kötet végén a vershez fűzött jegyzetekből (808–809) ugyanis kiderül, hogy a vers kézírata THALY KÁLMÁN iratgyűjteményében található Kuruc versek, másolatok címen (23a–24a), de voltaképpen a TORMA KÁROLYTól a Kolozsvári Nagy Könyvtár 1866. évi számában közzétett szöveg másolata. Van egy másik kiadása is: ERDÉLYI P. szerk. 1903: 90–94. A két szövegkiadás között viszonylag sok eltérés van, az RMKT. szerkesztői a TORMA-féle változatot vették át.

Az RMKT. 11. kötet szövegkiadásában található további jegyzetekből (809) kiderül, hogy a *tarlóját* alak helyén ERDÉLYINél a *farlóját* (sic!) szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a TORMA-féle változatban a *tarlóját* komponens szerepel, s esetleg az ERDÉLYI PÁLnál található *farlóját* alak nyomán adják meg a szerkesztők a *sarlóját* alakot a 331. oldalon. Mivel azonban nem fűznek megjegyzést a lábjegyzethez, elvileg nem zárható ki az sem, hogy a *sarlóját* alakot cserélték az általuk helyesnek vélt *tarlóját*-ra.

Voltaképpen azonban egyik alak sem illik a szövegbe. A *sarló*-t ugyan lehetne fűjni hűtés végett, de ritkán melegszik túl munka közben, legfeljebb ha kalapálva élezzik. A ’föld, amelyről a gabonatermést levágták’ értelmű *tarló* megfűjása mint szókép viszont még ennél is értelmetlenebb. Valójában azonban nem a *sarló* → *tarló* komponenscseré okozza itt bajt. Sem a *sarló*, sem a *tarló* fűjása nem illik ugyanis ellenpontként a száj kásával való megégetéséhez, sokkal inkább valamilyen ételnevet várnánk a közmondás másik felében. A kifejezésben ugyanis nyilvánvalóan az a fajta ellentétes szerkesztésmód található, mint a *Kit a kígyó megmarta, a gyíktól is fél* vagy a *Leforrázott macska az esőtől is fél*. közmondásokban.

Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szöveg lejegyzője nem ismerte az ’aludttej’ jelentésű *tarhó* főnevet, amely szemantikailag is illik a szövegbe: *Kinek a kása megégeti a száját, távul is megfűjja a tarhóját*. Tehát nem a szókezdő *f*-nek a tévesztéséről van szó, hanem a *tarhó*-beli *h* helyére került *l*, ezáltal egy értelmes szót (*tarló*) hozva létre, ami viszont szemantikailag inkompatibilis az idézett közmondással.

Érezhették ezt az inkompatibilitást az RMKT. szerkesztői is, hiszen a fentebb már idézett végjegyzetben nemcsak azt jelzik, hogy ERDÉLYI PÁLnál az inkriminált helyen *farlóját* alakot találunk, hanem hozzáteszik még a következőt is: „*tarló* = aludttej. Gyakori mondás volt a korban: Akinek a kása megégette a száját, az a tarlót is megfűjja” (RMKT. 11: 809). Eszerint VARGA értelmileg jól interpretálta a közmondást, csak nem jól ismerte a *tarló* szó jelentését, az ugyanis sohasem jelentett ’aludttejet’ (vö. TESz. 3: 855 is). Emiatt – ha a TORMA-féle változatban valóban a *tarlóját* alak található – úgy érezhette, hogy a fordulat értelmezéséhez elég a szó ’aludttej’ értelmét megadni, s nem jött rá arra, hogy szövegromlással állunk szemben mind a *tarlóját*, mind az ERDÉLYINél szereplő *farlóját* alak esetén.

HADROVICS viszont rájött a helyes megoldásra, hiszen közli, hogy „a helyes alak: »S még a *tarhóját* is már velem fűjja» (RMKT 17. sz. 2: 177)” (i. h.). ERDÉLYI JÁNOS gyűjteményében egyébként (1851: 223) – KIS-VICZAYra mint forrásra hivatkozva – megtaláljuk teljes egészében is a helyes formát: *Kinek a kása megégeti száját, még a tarhóját is megfűjja*.

3. A Régi magyar drámai emlékekből, közelebről az Actio Curiosa című színműből idézi HADROVICS a következő közmondást (1995: 258): *Nehéz az agg lóból borostát, a botból beretvát csinálni* (RMDE. 2: 372).²

² HADROVICS tévesen adja meg a kiadás oldalszámát: RMDE. 2: 272, valójában a 372. oldalon található az adat.

A *borotvá*-hoz ugyan szemantikailag illenék a *borosta*, az *agg ló*-hoz azonban sehogy sem kapcsolódik. A *borosta* – *borotva* képzettársítás hozzájárulhatott ugyan a fordulatban megfigyelhető különös lexémahasználathoz, de valójában itt is szövegromlással állunk szemben. Az Actio Curiosa ezen szövegváltozatának lejegyzője bizonyára nem ismerte a *poroszka* szót. Ez utóbbi olyan lovat jelent, amely azonos oldalon levő két lábával egyszerre lép, üget. Mivel erre a mozgásra fiatal korukban tanítják a lovakat, kézenfekvő, hogy a *poroszkát* itt ’fiatal, könnyedén mozgó ló’ értelemben kell érteni: így adódik az az ellentétes értelem, ami a közmondás másik felében a tompa *bot* és az éles *borotva* között is látható. Erre a megoldásra HADROVICS is rámutat (1995: 258), de arra nem figyel fel, hogy az Actio Curiosa esetében többször is találkozunk a szövegromlás gyanúját felvető formákkal. Ezeknek az esetében a szöveg további másolatai gyakran a helyes formákat tartalmazzák. Az Actio Curiosának az RMDE. a legteljesebb változatát közli, de van még két további kézírata is (1960: 388). A szövegkiadáshoz fűzött jegyzetekben az RMDE. szerkesztői össze is vetették ezeket a változatokat, s ebből látszik, hogy ennek a példának az esetében a két további másolatban a következő formában fordul elő az ominózus közmondás: *Nehéz ag-lobol poroszkát, a bótbul beretvát csinálni* (i. m. 391).

A NySz. **agg**¹ címszava szerint (1: 21) Pázmánynál is megtaláljuk a helyes formát: *Igaz mondás, hogy ag’ lóból nehéz poroszkát csinálni; ag’ fából nehéz gúst tekerni* (Préd. 38).

4. HADROVICS szerint (1995: 258) feltehetően szövegromlás áll a következő közmondás történeti alakulása mögött is: „Nem hallottad-é közmondásba: *Agg ebet nem illeti a hintó szekér.*”

Az idézett forma Heltainál a 66. ezópuszi mese szövegében található, s kétségtelen, hogy a kontextusba a *hintó* miatt inkább a sovány ló, azaz a *gebe* illenék, mintsem egy *öreg kutya*. Ráadásul – mint arra HADROVICS is rámutat (i. h.) – ez a változat is adatható: „valószínű, hogy Heltainál maradt fenn a helyes alak is: »Azt mondják közbeszédde: A *gebét* nem illeti a hintószekér« (HeltFab C8a)».

Véleményem szerint azonban itt bonyolultabb a helyzet, mint elsőre látszik. Míg ugyanis a fentebbi példákban valóban egyértelmű a szövegromlás, hiszen sem a *tarló*, sem a *poroszka* komponensek nem illenek a kontextusba, addig itt történhetett ugyan szövegromlás, ám az *agg eb*, illetve *ageb* formák mind ’öreg kutya’, de még inkább ’hitvány ember’ (vö. NySz. 1: 553: ’alter spitzbub’) jelentésükben ugyanúgy illenek a szövegbe, mint a *gebe* összetevő, hiszen a semmirekellő emberhez sem illik a drága hintó, mint ahogy egy hitvány gebéhez sem.³ Itt tehát mind a *gebé*-vel alakult változatnak, mind az *agg eb*-bel alakult változatnak van létjogosultsága, azaz ha történt is esetleg szövegromlás, akkor ennek kapcsán egy valódi variáns jött létre, nem egy értelmetlennek minősülő alakulat, mint a *tarhó* → *tarló*, *poroszka* → *borosta* „félrehallások” következtében. Egyébiránt előfordul a kifejezés BARANYAI DECSINÉL és SZENCZI MOLNÁRNÁL is, náluk is *ageb* komponenssel, vö. Nihil graculo cum fidibus: *Nem illet agebet hintó szekér* (BARANYAI DECSI 1598/1978: 27), illetve *Nem illet agebet hintofszeket* (sic!): Nihil graculo cum fidibus, Mysteria Eleusina profandos celandi (SZENCZI MOLNÁR 1621: 5). Mindkettejüknél egybeírva található az *ageb* összetevő, ez utalhat arra is, hogy nem öreg kutyára, hanem hitvány emberre vonat-

³ Vö. még *Nem illet számart bársony nyereg* (ERDÉLYI 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany pereg* (MARGALITS 1896: 21), *Nem disznónak való a gyömbér* (ERDÉLYI 1851: 88).

kozik, bár az *ageb* jelentését SZENCZI 'canis vetulum'-ként adja meg. Ráadásul náluk az ige alanyi ragozása (*illet*), s ez inkább illik a nem determinált tárgyhoz (*agebet*), mint a fentebb HELTAI-tól elsőként idézett első példában az *agg eb* határozatlan tárgyhoz a határozott ragozása *illeti* igealak. Azaz könnyen lehet, hogy inkább az *Agebet nem illet hintőszekér* változat volt forgalomban, s HELTAI volt az, aki – talán népetimológiai újraértelmezéssel, hiszen szemantikailag a *gebe* komponens is tökéletesen illeszkedett a tartalomhoz – az *A gebét nem illeti a hintőszekér* variánst megalkotta. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a 15. mesében, ahol ez a változat olvasható, egy számról van szó, aki megirigyelvén, hogy gazdája az ölebével nagyon kedvesen bánik, maga is ebbe a pozícióba szeretne kerülni. Nincs tehát kizárva, hogy kézenfekvő volt a mese interpretációs részében – ahogy HELTAI nevezi: „értelmében” – a szamarat egy *gebé*-hez hasonlítani, amelyet nem illet meg a hintó. De természetesen az is könnyen lehet, hogy a kifejezés mindkét változatban élt abban az időben: ebben közrejátszhatott a korabeli helyesírás is, amely a magánhangzók hosszúságát viszonylag ritkán jelölte. Mindezzel csak arra próbáltam rámutatni: nem biztos, hogy a HADROVICS által feltételezett szövegromlással (*a gebét* → *agg ebet*) állunk szemben.

5. A ma főként *Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben* formában használt közmondásunknak régibb nyelvünkben számos variánsa volt (vö. HADROVICS 1995: 246). Ezek között elsősorban az összeférhetetlen, ugyanabban a közösségben hangadói szerepre töre embereket szimbolizáló szűrő-, illetve vágószerszámok, fegyverek megnevezéseit illetően volt különbség, pl. Nem elég sok *késnek* egy hively (RMDE. 2: 443); Két éles *pallos* nem fér egy hüvelben (DUGONICS 1820. 1: 9); Két ellenkező *tórt* nem tehetsz egy hüvelyben (RMKT. 17. sz. 8: 86); Egy hüvelyben sem tér két *hegyestér* (RMDE. 2: 370).⁴

Ez utóbbi közmondás ismét a szövegromlás gyanúját veti fel, hiszen a *tér* ige helyett inkább illik a szövegbe a *fér* komponens, l. fentebb DUGONICS adatát is. Szemantikailag ugyan nem volna kizárható a *tér* sem, hiszen mintegy 'otthonra lel, hazatér' jelentésben ennek is volna értelme, de a *t és f* betűk hasonlósága folytán sokkal nagyobb az esélye az íráshibának. Még inkább erősítheti ezt a gyanúkat, hogy ezt a változatot HADROVICS ismét az Actio Curiosából adatozza, amelyben már találkoztunk korábban is szövegromlással, mégpedig épp a szövegnek az RMDE.-ben közölt legteljesebb változatában. S valóban: az RMDE. végjegyzeteiből (i. m. 391) kiderül, hogy a P betűvel jelölt harmadik szövegváltozatban a *tér* helyett *fér* alakot találunk. Ez pedig eléggé valószínűsíti, hogy valóban szövegromlás történhetett a szövegkiadás alapjául szolgáló első változatban.

Kulcsszók: frazeológia, történeti frazeológia, frazeológiai variánsok, szövegromlás.

Hivatkozott irodalom

BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

⁴HADROVICS mai helyesírással idézi a közmondást. Az Actio Curiosában található eredetiben – Gaudének, a színmű éles nyelvű köznemes szereplőjének megfogalmazásában két szinonim közmondással kiegészítve – így találjuk: „nem láttam még én egj klastromban is két Gvárdiánt, *egj hüvelyben sem tér két hegyester*, az ég sem visel két napot” (RMDE. 2: 370).

- DUGONICS ANDRÁS 1820/2009. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Bába Kiadó, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- ERDÉLYI PÁL szerk. 1903. *Kurucz költészet*. Franklin Társulat, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerző szólások*. Kiadja KÓKAI LAJOS. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvművelektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek* 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- RMKT. 11. = *Régi magyar költők tára. 17. század. 11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete. 1672–1686*. Sajtó alá rendezte VARGA IMRE. Szerk. STOLL BÉLA – VARGA IMRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum*. Hanau. <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656770bsb10779687.pdf> (2018. 01. 22.)

Component substitutions by formal similarity in Hungarian phraseological units

Variants of phraseological units commonly emerge and become usualised by the replacement of some of their components with synonymous items (e.g. *fabatkát / hajtófát / egy rozsdás pitykét / egy garast sem ér* ‘not worth a penny’). In old texts, one can find examples of component substitutions in which a word is replaced with one similar in sound, which may result in somewhat meaningless expressions. This paper presents four such examples from the Middle Hungarian period and proves that they are not usualised forms but forms of text corruption.

Keywords: phraseology, historical phraseology, phraseological variants, text corruption.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának részlete a Domonkos-kódexben

1. A Szent Domonkos életéről és rendjének kezdeti időszakáról szóló Domonkos-kódex (1517) latin forrásait – KATONA LAJOS kutatásának köszönhetően – elég jól ismerjük. Csak néhány apró részlet forrását nem sikerült eddig azonosítani, illetve egyes részek esetében a feltárt források közvetlen volta kétséges, tisztázásra vár (mindezek összefoglalását lásd KOMLÓSSY 1990: 19–21; vö. még KOMLÓSSY 2009: 283). A forrásokkal kapcsolatban most egy más jellegű kiegészítést szeretnénk tenni. A kódex latin forrasszövegeinek leírásával foglalkozva¹ s a megfelelő latin szövegeket a magyar fordítással összevetve arra

¹ A Debreceni Akadémiai Bizottság (MTA DAB) keretében működő klasszika-filológiai munkacsoport közös munkájaként.